

diska demografické statistiky použité prameny vytěžila bezzbytku a v případě studia sociálních a hospodářských charakteristik židovského obyvatelstva v době definitivního formování novodobé středoevropské společnosti přinejmenším upozornila na problémy, kterým by se měl věnovat další výzkum. Doufejme, že se ho i za použití dalších metod a pramenů ujme když už ne samotná autorka recenzované práce, tak alespoň badatel podobně důkladný a trpělivý.

Jiří Woitsch

Lenka Kalinová: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu. K sociálním dějinám v letech 1945–1969*
Praha, Academia 2007, 363 s.

Celospolečenské zkušenosti s (reálným) socialismem a jejich kritická reflexe nepochybně patří mezi to nejvýznamnější, čím může česká společnost a věda zaujmout zahraniční (západní) pozorovatele, a jejich výzkumu by proto měla být věnována patřičná pozornost. Bohužel, ani bezmála dvacet let po pádu „nejspravedlivějšího světového řádu“ tomu tak příliš není. Je sice záslužné, že jsou zkoumány politické dějiny tohoto období, objevují se práce tematizující vliv represivních orgánů, někteří sociologové a ekonomové ke srovnávacím analýzám úspěšně využívají data získaná hlavně v sedmdesátých a osmdesátých letech, ale to je bezmála všechno. Pokusů o šířeji pojaté sociální dějiny „socialismu“ je jako šafránu a vývoj sociální politiky (včetně zdravotní péče, vzdělávání a do určité míry kultury) v tomto období, což je téma recenzované knihy, byl dosud zkoumán jenom v podobě partikulárních otázek. Druhá věc ale je, je-li za této situace možné a vhodné pokoušet se o „všeobsažnou“ syntézu, třebaže pokrývající „pouze“ časový úsek od osvobození v roce 1945 do pádu reformních politik Pražského jara v roce 1969. K tomu je nutně

řící, že Lenka Kalinová je pro ni mimořádně dobře disponovaná autorka. Sociální historička, která už v šedesátých letech spolupracovala s týmem Pavla Machonina a po roce 1989 vydala řadu statí i knih z oblasti dějin české sociální politiky (uveďme alespoň *Východiska, očekávání a realitu poválečné doby*. Praha: ÚSD AV ČR 2004), nás mohla překvapit skutečně vyzrálou a interpretačně bohatou syntetickou prací, postihující alespoň hlavní kontury poválečného vývoje v této oblasti. Na podobné neočekávané příjemné překvapení si však naneštěstí budeme muset ještě počkat.

Kalinové nelze upřít pozitivita mnohaleté heuristické práce, zejména skutečnost, že z archivních zdrojů, případně z dobových periodik „vynesla na světlo“ ohromné množství dílčích poznatků různého významu, leckdy velice podstatných a dosud prakticky neznámých. Tím ovšem její zásluhy namnoze končí. Recenzovaná práce totiž nedisponuje žádnou strukturou, výjma elementárního časového členění. Jednotlivé informace jsou za sebou doslova „vršeny bez ladu a skladu“, často aniž by byly podrobněji analyzovány a interpretovány, ať už v historickém, komparativním, nebo sociálněvědním rámci, což při relativně dlouhých a nestrukturovaných kapitolách a absentujícím rejstříku činí text bezmála nečitelným a dále naprosto nepoužitelným. Čtenář by asi udělal nejlépe, kdyby knihu – doslova – rozstříhal na jednotlivé odstavce a ty si podle vlastního uvážení vložil do kartotéky, k takto „zefektivněným“ informacím by ale leckdy musel řadu věcí přidat. V případě zásadních politických zvratů, ale i sociálních hnutí (jako byly dělnické stávky po vyhlášení měnové reformy v roce 1953) totiž autorka většinou jen odkazuje na existující literaturu, aniž by tyto události více přiblížila, a tím spíše to platí o tématech, jimž dosud nebyla v české odborné literatuře věnována pozornost. Jednoduše řečeno, Kalinové přes veškerou erudici a akribii chybí potřebný nadhled a její knize systematické uspořádání: nebylo by napří-

klad od věci, kdyby byli na začátku jmenováni hlavní aktéři (osoby i instituce, včetně jejich podstatných proměn) a vývoj jednotlivých oblastí sociální politiky by byl sledován nejen „synchronně“ (ve smyslu jejich souběžnosti na časové ose, dělené v knize na tři etapy), ale také „diachronně“ (v podobě hlubšího sledování proměn každé konkrétní sféry v průběhu času).

Nejasný je ostatně už sám název knihy, protože autorka nikde nevysvětluje, co míní „socialistickým experimentem“? Vzhledem k politické rezonanci je to přitom podstatné, protože případné apriorní hodnocení „socialistického experimentu“ může (vědomě či nevědomě) ovlivňovat výběr prezentovaných informací. Jde o československé náběhy k budování sociálního státu, které se v neformálních kruzích objevily už za druhé světové války a dostaly zelenou v období omezené demokracie 1945–48 a jejichž část později komunisté využili a část zatratili? Nebo o stalinistické uplatňování tvrdé „třídní politiky“ z raných padesátých let, či o dekádu pozdější pokusy o reformu a „socialismus s lidskou tvář“? Nebo bylo „experimentem“ celé období vlády jedné strany po únoru 1948 s ještě staršími kořeny (jak by vyplývalo z tvrzení na s. 334)? Jak moc „socialistický“ by pak takový socialismus byl, nehledě už k jeho „experimentálnosti“? Kalinová tvrdí, že „i když politika a ekonomika se začátkem 50. let změnily v přímou negaci kapitalismu, sociální systémy se musely i přes neorganické zásahy ... vracet v hlavních obrysech k dřívějším hodnotám a udržet si kontinuitu s minulostí“ (s. 313–314) – jenže ani zde není jasné, o jakou minulost (či její část) jde, ani vůči jakému kapitalismu byl „socialistický experiment“ alternativou.

Knihy je rozdělena na tři zhruba stejně dlouhé části, z nichž první pojednává o válečné a krátce poválečné „prehistorii“ poúnorových společenských změn. Autorka naprosto oprávněně připomíná, že socializace nebyla pouhým importem z Východu,

ale jednalo se o celoevropské hledání nějaké nové formy společenského uspořádání a přerozdělování, které odráželo trpké prožitky Velké hospodářské krize i válečného nedostatku. Keynesiánství, New Deal a britská reforma lorda Beveridge se staly inspirací pro budování nejen československého sociálního systému – tento výčet však naneštěstí není úplný. Chybí v něm například pokusy katolických intelektuálů o alternativní uspořádání společnosti, třebaže zčásti zdiskreditované fašistickým korporativismem, které se objevily i v poválečném Československu, jak o tom svědčí například edice Milana Drápaly *Na ztracené vartě Západu* (Praha: Prostor, 2000). Jak si uvědomoval třeba i Ferdinand Peroutka, liberalismus byl po válce v české společnosti skutečně mrtev, přinejmenším na nějaký čas, a podpora budování nového sociálního uspořádání, které nabízelo kupříkladu národní pojištění, byla obrovská. Neznamenal to ale automaticky a dlouhodobě podporu komunistické strany, protože (nedokončený a ve své době nepublikovaný) předvolební výzkum Československého ústavu pro výzkum veřejného mínění z počátku roku 1948 již ukazoval její odliv (Č. Adamec. *Počátky výzkumu veřejného mínění v českých zemích*. Praha: ÚSD AV ČR 1996: s. 44–47). Podobných opominutí bychom přitom v knize našli víc, stejně jako zjednodušujících nebo i nesprávných tvrzení: kupříkladu poválečné reemigrace zahraničních Čechů a Slováků až na malé výjimky (např. členové Svobodova armádního sboru) nezačaly „v prvních poválečných měsících a letech“ a nebyly víceméně ukončeny v září 1948 (s. 68), nýbrž větší rozsahu dosáhly až po roce 1946 a skončily teprve na počátku padesátých let.

Historik znalý svého řemesla a – což se stalo Kalinové – jím až pohlčený ve smyslu prezentace nestrukturovaných „výpisů z pramenů“, by se také neměl dopouštět drobných faktografických nepřesností, jež bychom „odpustili“ sociálním vědcům (i když radost by nám nedělaly ani v tomto

případě). Uvedu jen několik charakteristických příkladů z první části knihy: britská vláda v roce 1941 jistě nevytvořila „mezivládní“ (nýbrž meziresortní) reformní výbor (s. 35), Mezinárodní organizace/úřad práce (ILO) nemohla být v roce 1919 založena jako „speciální organizace OSN“ (s. 37), protože ta vznikla až v říjnu 1945, oficiální zkratka měny meziválečného Československa nebyla „Kčs“ (s. 44), nýbrž „Kč“, v hitlerovském Německu se rozhodně neuplatňoval „fašismus“, ale nacismus (nacionální socialismus) (s. 40, 41; toto zaměňování se sice v poválečné publicistice stalo dost obvyklým, ale v knize z oblasti sociální politiky je obzvlášť problematické). *Last but not least* dodejme, že je velice sporné pro období 1945–48 nebo i starší hovořit o „nové střední třídě“ (s. 75) – jistě by to bylo možné, výklad by však vyžadoval teoretické a metodické ukotvení, kterého se mu (nejen v tomto případě) naneštěstí nedostává.

Druhá část knihy popisuje období 1948–60, ve kterém se komunisté nejprve chopili populistického uplatňování některých dříve připravených sociálních vymožeností (typickým příkladem je v knize bohatě a opakovaně diskutované národní pojištění), záhy – od listopadu 1948 – je však opustili ve prospěch ze Sovětského svazu vnucené politiky ostrého „třídního boje“, která vyvrcholila v letech 1951–53. Její další uplatňování se stalo natolik ekonomicky a sociálně neúnosné, že od ní bylo nutné ustoupit a docházelo k dílčím, obvykle nepřilíš úspěšným snahám o její revizi. Nutné byly především „kompromisy a ústupky zejména vůči nepoččetnější a nejlépe organizované skupině – dělnictvu“ (s. 118), na které doplácela především střední třída. Autorka mohla snad jen výrazněji připomenout skutečnost, že zároveň docházelo k budování zcela nových sociálních a intelektuálních elit (a k marginalizaci, ne-li odstranění těch původních, s jejichž důsledky se leckdy potýkáme dodnes). V této situaci se uplatnilo nejen všeobecně známé rigidní centrální plánování, budování těžkého prů-

myslu a obrovské přesuny pracujících mezi odvětvími, ale také – což považuji za jeden z největších přínosů recenzované knihy – podstatné změny v teorii i praxi sociální politiky, na úrovni „vládnutí“ a „vědy“.

Výzkumnou a poradní funkci meziválečného Sociálního ústavu RČS (nikoli „Sociologického ústavu“, jak se mylně uvádí na s. 139) při ministerstvu sociální péče nejprve převzal Československý ústav práce, avšak ten brzy po únoru 1948 zaniknul a s ním na deset let i jakýkoli výzkum v této oblasti. Podobně bylo zrušeno i resortní ministerstvo, jehož „nástupnickým“ orgánem se v roce 1951 stalo ministerstvo pracovních sil s jediným úkolem – mobilizace pracovníků do dolů a těžkého průmyslu, zatímco vlastní agendu z části převzaly odbory. V duchu rigidně uplatňované marxistické teorie se všeobecně počítalo s tím, že sociální politika se vyřeší „sama“, prostřednictvím ekonomických změn (s. 142). Stojí také za připomenutí, že „v Československu se ‚sociální zabezpečení‘ do 60. let omezovalo jen na zaměstnance a jejich rodinné příslušníky a nevztahovalo se na většinu družstevních rolníků a soukromně hospodařících osob. Pojistné bylo formálně zrušeno a sloučilo se s daní ze mzdy“ (s. 146). Jinak řečeno, Kalinová ukazuje, že výdobytky sociálního státu, které naplánovaly předkomunistické socializační reformy čtyřicátých let a které se ve stejném období uplatňovaly i v západní Evropě, byly stalinistickým režimem spíše omezeny a později vymáhány vlastně „zdola“, nespokojenými a trpícími občany, jejichž reálná životní úroveň se začala zlepšovat až v šedesátých letech – paradoxně v době, kdy se plně projevila neefektivnost a krize socialistické ekonomiky. Naproti tomu kupříkladu odbory v padesátých letech vůbec neplnily své standardní funkce a sloužily pouze jako převodová páka mocenských orgánů, včetně podpory evidentního porušování pracovněprávních a ochranných opatření (s. 183–186).

(Velice opatrnými) náběhy k reformě

socialistické ekonomiky i k nově formulované sociální politice a jejich částečným uplatněním v šedesátých letech se zabývá třetí a poslední část knihy. Podle Kalinové v tomto procesu „od samého začátku ... měli hlavní slovo odborníci-intelektuálové“ (s. 247), což je poněkud přehnané tvrzení (spíše by asi bylo vhodné mluvit o části stranických špiček, které tím mj. usilovaly o větší podíl na moci), i pokud je však přijmeme, je důležité připomenout, že často šlo o „napravené stalinisty“, o jejichž působení v padesátých letech by bylo lépe pomlčet, nechceme-li ztratit iluze o „osmašedesátém“. Případ Oty Šika v tomto směru nedávno zdokumentoval Vladimír Benáček (předmluva k edici J. Macek. *How Do We Think?* Praha: Karolinum 2006). Jejich působením přesto došlo k určitým úpravám ekonomické a sociální politiky (uvažovalo se například i o obnovení soukromého podnikání ve službách a o odstátnění podniků; s. 255, 335), zatímco „argumentace odpůrců reforem ... se proti začátku 50. let podstatně změnila. Tehdy považovali sociální politiku za nepotřebnou ... V nových podmínkách strašili ohrožením sociálních jistot, růstem nezaměstnanosti a cen“ (s. 272). Fakticky přitom došlo k těmto, jako o dvacet let dříve: řada sociálních programů, které po polovině šedesátých let vypracovali reformisté, byla uplatněna až po jejich pádu a jejich pozitivní dopady si přisvojili ti, již jejich autory odstranili (např. s. 282, 313). Kalinová, která tyto reformy evidentně oceňuje, přitom silně akcentuje například situaci v odborech, které se na čas staly tribunou sociálních zájmů širokých vrstev a v „obrodném procesu“ údajně vydržely nejdéle (s. 314–333). Po násilné likvidaci Pražského jara však i tato angažovanost ustala a nastoupila normalizace nabízející značné sociální jistoty „výměnou“ za loajalitu: občané předstírali, že pracují, zatímco stát předstíral, že je platí – reálně na tom však v sociální oblasti byla většina společnosti lépe než kdy dříve.

Logický závěr knihy o „socialistickém experimentu“ není tvořen textem, který je tak nadepsán (s. 353–355), ale poněkud neorganicky předposlední kapitolou třetí části, v níž autorka shrnula hlavní etapy vývoje sociální politiky ve sledovaném období a provedla i určitá mezinárodní srovnání (s. 334–348). Došla přitom ke zjištění, že „se koneckonců během socialistického experimentu uplatnily, zvláště v sociální oblasti, dlouhodobé tradice země“ (s. 342). To je asi pravda, i když by bylo potřeba více diferencovat, po mém soudu se nicméně dopouští dvojí – související – idealizace: zaprvé prezentuje období 1945–48 jako jakýsi „ideální stav“ představující náběh ke spravedlivému sociálnímu uspořádání a zadruhé „věří“ v úspěšnost (i ekonomickou) „socialismu s lidskou tváří“, pokud by nebyl zlikvidován vnější agresí a revitalizací domácích stalinistů. Přitom jakoby zapomíná, že už poválečné období bylo plné nezákonností, které připravily „Vítězný únor“, a stanovisko o účelu, který posvěcuje prostředky, je více vírou než vědeckým uchopením problému: stejně dobře bychom totiž mohli prezentovat jiné víry, kritizující například odsun/vyhnání českých Němců, „lex Schwarzenberg“ a další veřejnosti ve své době veskrze pozitivně přijímaná opatření. Anebo argumentovat polovičatostí a přetrvávající „stranickostí“ reforem Pražského jara, jehož protagonisté ostatně – pokud rychle neemigrovali – nemalým dílem přispěli k odstranění toho, co ještě před časem sami hlásali, podřezávající si tak větev sami pod sebou ve snaze slepit ji kličem kompromisů.

Je mi líto, že to musím konstatovat, ale *Společenské proměny v čase socialistického experimentu* nejsou nestrannou, s nadhledem psanou a interpretačně bohatou syntézou československých sociálních dějin v letech 1945–69. Tvoří pro ni spíše jen přípravný materiál v podobě shromáždění velkého množství informací z dobových pramenů, ovšem materiál, s nímž se nepracuje právě lehce a který je sám plný celé řady (nevy-

řčených) vstupních předpokladů, teoretických a metodických východisek a omezení, o jejichž původu čtenář může jen spekulovat.

Zdeněk R. Nešpor

Petr Sak, Jiří Mareš, Hana Nová, Vít Richter, Karolína Saková, Jarmila Skalková: Člověk a vzdělávání v informační společnosti. Vzdělávání a život v komputerovaném světě
Praha, Portál 2007, 290 s.

Koncem roku 2007 vyšla v pražském nakladatelství Portál kniha „Člověk a vzdělání v informační společnosti“ věnující se aktuální tematice vzdělávání v době rychlého rozvoje informačních technologií, a to z pohledu sociologie, pedagogiky i knihovnictví. Publikace vznikla na základě grantu MPSV ČR *Vliv komputerovanosti na edukační procesy a na osobnost člověka v informační společnosti* a jejím cílem je „postihnout vliv nových informačních a komunikačních technologií na proměny nejen člověka a společnosti, ale i celé lidské civilizace“ (s. 9). Hlavní podíl na monografii má Petr Sak, který je autorem pěti kapitol z osmi.

V úvodní kapitole nazvané „Informační společnost – nová fáze evoluce“ se Petr Sak pokouší „najít ukotvení a rámec současných civilizačních změn v evolučním proudu“ (s. 9). A právě evoluci a historii je věnována její značná část. Od vzniku života na Zemi se přitom velmi rychle přesunuje ke kritice současné společnosti a zejména kritice současné politické situace, jak domácí, tak celosvětové. Současnou mocenskou elitu charakterizuje jako parazitující a složenou z deprivantů s narušenou psychikou. Naopak předlistopadový režim východního bloku byl, dle jeho názoru, založen na humánních a demokratických principech, které však vzhledem k nepochopení vztahu mezi individuálním a sociálním nebyly uplatněny v praxi. Pokud se

čtenář nenechá odradit politickým exkurzem, čeká ho exkurz historický, do oblasti vývoje médií. Ten je natolik zkratkovitý, že pochopení spíše komplikuje, než usnadňuje. Zařazení telegrafu mezi vynálezy, které byly vytvořeny až dlouho po skončení průmyslové revoluce, se dá považovat za drobné přehlédnutí. Vynechání některých v textu uvedených publikací v seznamu literatury (např. Koukolík, 1996 a Bondy, 2007) už je prohřešek závažnější.

Ve všech svých kapitolách Petr Sak pracuje s pojmem „sociální entita“, příp. „sociokulturní entita“, který nijak nedefinuje, ale staví ho do opozice proti jednotlivci. Navozuje tak představu konfliktu mezi jedincem a zhmotněnou společností, která nabývá podobu reálně existujícího subjektu. Vymezení je přitom proměnlivé, v některých případech je synonymem státu, jindy zahrnuje celou euroamerickou kulturu.

Druhá kapitola „Komputerovaná společnost“ je tematicky značně nekonzistentní. Petr Sak ji začíná rozbořem vybavenosti české populace moderními technologiemi. Údaje přitom čerpá ze svého výzkumu české populace starší 15 let s daty sesbíranými koncem roku 2005. Čtenář se přitom nedozví, jak na základě tohoto výzkumu zpracoval vývoj technologické vybavenosti od roku 1992 (např. s. 41, 44, 258), a to nejen v České republice, ale i v Evropě a USA. V další kapitole potom autor prezentuje strukturu volnočasových aktivit od roku 1982 (s. 259), přičemž vychází ze stejného výzkumu, tedy z dat z roku 2005. Vzhledem k překotnému vývoji nových komunikačních a audiovizuálních prostředků je diskutabilní i smysl podrobného rozboru vybavenosti jedinců těmito prostředky. Poslední uváděná data z roku 2005 už byla v době vydání monografie neaktuální. S grafy autor pracuje poněkud volně, data z nich jsou v textu interpretována jen v několika ojedinělých případech. Převážně jsou v textu rozebírány jiné kategorie dat, než které jsou zobrazeny v grafu. V závěru této subkapitoly konstatuje, že počí-